

УДК 321.7: 351.96

О. А. КОТУКОВ, Н. А. КОПИЛОВА

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Досліджено теоретичні аспекти процесу соціального розвитку, а також управління ним. Визначено сутнісні характеристики соціального розвитку в сучасному світі.

Ключові слова: соціальний розвиток, економічний розвиток, ефективність, прогрес, благополуччя.

The article is sanctified to research of theoretical aspects of process of social development, and also managements the name of. Due to the analysis of works of representatives of different scientific schools authors determine суцностные descriptions of social development in the modern world.

Key words: social development, economic development, efficiency, progress, prosperity.

В останнє десятиріччя значно зріс інтерес науковців до дослідження питань соціального розвитку, що пов'язано з пошуком шляхів підвищення добробуту населення, подолання бідності в нових умовах, коли старі підходи до забезпечення соціального благополуччя не завжди виявляються ефективними.

Особливої ваги проблеми забезпечення ефективного соціального розвитку набувають у країнах з перехідною економікою, які зазнали найбільших втрат від глобальної фінансово-економічної кризи. До таких країн належить і Україна, де кризовий стан соціальної сфери блокує можливість проведення ефективних економічних реформ. Зазначене вимагає термінової корекції управління соціальним розвитком як на державному, так і на місцевому рівнях.

При цьому вкрай важливим є обґрунтування сутнісних характеристик цього процесу, визначення його основних аспектів і складових, адже це допоможе знайти управлінські підходи, механізми і технології, які були б найефективнішими для кожної ланки системи управління.

Слід зазначити, що теоретичні та методологічні засади забезпечення соціального благополуччя, побудови держави “загального добробуту” розглядали такі відомі закордонні дослідники, як Т. Адорно, Н. Бірдсел, Г. Гленнерстер, Т. Діхтер, Р. Естес, А. Етціоні, М. Ліптон, Д. Медоус, Дж. Мідглі, Г. Мірдал, Р. Нісбет, Е. Де Сото, Д. Сірс, Р. Тітмус, Б. Уоррен, М. Фрідман, Ф. Фон Хайек, М. Шерраден та ін.

Розробленням наукової проблематики, пов'язаної з державною соціальною політикою в Україні і правовим регулюванням відносин у цій сфері, займаються Б. Адамов, С. Бандур, Н. Болотіна, М. Долішній, Т. Заяць, В. Куценко, Е. Лібанова та деякі інші вітчизняні науковці. Проте на сьогодні в науковій літературі недостатньо опрацьованими залишаються сутнісні характеристики процесу соціального розвитку, що значно ускладнює вирішення прикладних завдань у соціальній сфері.

Метою даної роботи є визначення основних особливостей та аспектів процесу

соціального розвитку.

Соціальний розвиток у більшості наукових праць розглядається як спосіб забезпечення добробуту (або соціального благополуччя) людей [11]. При цьому дослідники виділяють п'ять основних особливостей соціального розвитку [5; 15; 23; 31].

По-перше, соціальний розвиток передбачає процес. При цьому процес соціального розвитку, як і будь-який інший процес змін, має такі складові: 1) реальні соціальні умови або ситуація, які соціальний розвиток прагне змінити; 2) безпосередньо процес зміни; 3) кінцевий стан, в якому досягнуто цілей соціального розвитку.

По-друге, даний процес змін є прогресивним за своєю суттю, адже він спрямований на поліпшення умов існування людей, чому не може бути альтернативи в сучасному антропоцентричному і гуманістичному світі.

По-третє, метою соціального розвитку є забезпечення соціального благополуччя. При цьому забезпечення “благополуччя” включає три взаємопов'язані складові: запобігання нагромадженню соціальних суперечностей, задоволення соціальних потреб і розширення соціальних можливостей.

По-четверте, цілі соціального розвитку досягаються через різні стратегії. Вони підтримуються різними ідеологічними підходами (лібералізм, колективізм тощо) до того, в який спосіб цілей забезпечення соціального благополуччя може бути досягнуто найкраще. Ці “ідеологічні підходи” історично конфліктували один з одним, і теорії та стратегії, які базувалися на них, також знаходилися в конфлікті. Проте сьогодні поширеною є тенденція синтезу різних стратегій, навіть якщо вони мають різну “ідеологічну” основу.

Зрештою, *по-п'яте*, соціальний розвиток сфокусовано на населенні в цілому, отже, він є універсалістським. Хоча соціальну політику держави, здебільшого, спрямовано, насамперед, на ті групи населення, які мають найменше соціальне благополуччя (наприклад, жителі збіднілих сільських районів або районів міста, що прийшли в занепад, етнічні меншини тощо), стратегії соціального розвитку вимагають приділення уваги всім соціальним верствам.

При цьому варто зазначити, що ефективна реалізація стратегій соціального розвитку можлива за умов урахування чотирьох основних аспектів соціального розвитку:

- попередня готовність суб'єктів до його реалізації (ініціалізація);
- забезпечення прогресивності змін;
- інтервенціонізм у його реалізації;
- зв'язок з економічним розвитком.

Розгляньмо ці аспекти докладніше.

Існують різні погляди на питання *ініціалізації* процесу соціального розвитку. Деякі дослідники стверджують, що, перш ніж процес соціального розвитку може бути успішно розпочато, необхідна реалізація деяких попередніх умов, спрямованих на усунення перешкод до соціальних змін [15].

Такі погляди беруть свою основу в теорії модернізації. Теоретики модернізації, зокрема Р. Нуркс [16], стверджували, що економічне зростання може відбутися тільки в разі, якщо буде здійснено радикальні заходи для допомоги громадянам у

подоланні “порочного” циклу бідності. Інші автори надавали більшого значення подоланню деяких обмежень традиційної культури, яка, на їхню думку, перешкоджає прогресу. Як відзначив Р. Апторп [5], більшість роздумів про соціальний розвиток в 1950-х і 1960-х рр. було сфокусовано на тому, як подолати ті “вузькі місця”, що заважають соціальному прогресу.

Наприклад, у боротьбі з традиціоналізмом теоретики модернізації надавали великого значення системній освіті та програмам письменності, які були покликані протистояти марновірствам та застарілим віруванням. Освіта також, на їхню думку, створювала відносини, сприяючи створенню динамічних капіталістичних суспільств. Проте тоді як більшість урядів дійсно приділяла особливу увагу освіті, деякі з них зробили спробу використовувати систему освіти для впровадження нових суспільних цінностей, обмежуючись ідеєю про те, що освіта – інвестиції в людський капітал, а придбання навичок і знань є передумовою для економічного розвитку.

Серед багатьох дослідників сьогодні поширено точку зору, що головною перешкодою до соціального прогресу є неефективна діяльність держави. М. Луск, наприклад, стверджує, що уряд – це первинна перешкода соціальному розвитку [15]. Аналізуючи в своїх роботах країни Латинської Америки, він дійшов висновку, що бюрократична неефективність, складні правила й інструкції та політична корупція на корені підривають усі зусилля з соціального розвитку. Тому для забезпечення соціального розвитку необхідно понизити державний контроль, і люди мають бути вільнішими в реалізації власних інтересів. Подібний критичний аналіз пропонується в бестселері Е. Де Сото “Інший шлях” [23], де він жорстко критикує “меркантилістську” традицію в Латинській Америці, вважаючи її основною перешкодою соціальному розвитку.

У 1960-х і 1970-х рр. була популярною й інша точка зору, яка розглядала “некерований” капіталізм як основну перешкоду соціальному розвитку. Такі автори, як М. Ліптон [14], Дж. Мідглі [16], Г. Мірдал [18], Д. Сірс [24] та ін., вважали, що вкорінені нерівності були і є головною перешкодою для соціальних змін. Звертаючись до історії, ці автори стверджували, що феодалська земельна власність гальмувала промислове виробництво й економічне зростання, що дискримінація стосовно жінок і меншин перешкождала їхній участі в суспільному житті та що практика боргової неволі й поневолення перешкождала ефективному використанню праці. Крім того, вони різко засудили концентрацію влади і багатства в руках небагатьох осіб, оскільки це увіковічує жорсткі ієрархії та репресивні соціальні структури, які ворожі соціальному прогресу. У зв’язку з цим дані автори запропонували низку егалітарних стратегій розвитку, покликаних боротися з експлуатацією, концентрацією багатства і дискримінацією, які перешкождали прогресивним соціальним змінам.

Були й інші автори, які вважали, що необхідною попередньою умовою для початку соціального розвитку є якісь “апокаліптичні події”, котрі зазвичай асоціюються з революційним руйнуванням соціальної системи, що існує. Дана традиція походить від Ж.-Ж. Руссо, який стверджував, що укладення нового соціального контракту вимагає руйнування старого режиму, а також говорив про необхідність використання примусу в новому суспільстві.

На необхідності революційних подій як передумови соціального розвитку

найбільшою мірою наполягали прихильники марксистських ідей. Але не тільки вони, а й багато радикальних лівих авторів. Наприклад, французький філософ, Дж. Сорель обстоював ідею використання насильства як попередню умову для істотних соціальних змін. Або можна пригадати праці А. Франка, який стверджував, що всі спроби поліпшити економічні й соціальні умови в країнах, що розвиваються, приречено на невдачу доти, доки капіталістична система не буде повалена революційним рухом [7].

Поза сумнівом, усі перераховані точки зору відносно попередніх умов соціального розвитку мають право на існування. Проте, на наш погляд, будь-яка ситуація, що склалася на момент початку даного процесу, не може виступати причиною для відмови у вирішенні соціальних проблем суспільства або громади. Будь-яку ситуацію слід приймати як даність і відштовхуватися від її особливостей у розробленні та реалізації стратегій і програм соціального розвитку.

Другим аспектом соціального розвитку є *забезпечення прогресивності* в соціальному розвитку. Дійсно, соціальний розвиток сьогодні розуміється не просто як процес, а саме як прогресивний процес, який приводить до стійкого поліпшення соціальних умов. Слід зазначити, що корені такого розуміння лежать в античних ідеях про природу соціальних змін. З часів Августина більшість пояснень соціальних змін у західній науковій думці були прогресивними, оптимістично стверджуючи, що суспільство рухається стійко вздовж висхідної траєкторії до держав процвітання.

Тому не дивно, що ідея прогресу в соціальному розвитку знайшла своє віддзеркалення і в концепції модернізму. Багато соціологів XIX ст., надихнуті ідеями Просвітництва, вивчали, як процес соціальних змін того часу вплинув на економічні та соціальні відносини і соціальні інституції. Спочатку концепція модернізму мала справу виключно з суспільствами Європи і Північної Америки, що промислово розвивались, але в 1950-х рр. вона зосередилася на країнах третього світу, що недавно отримали незалежність. У даний час найповніше симбіоз понять прогресу і модернізму знайшов свій вираз у теорії модернізації, яка, у свою чергу, відіграла велику роль у формуванні підходу соціального розвитку.

Проте не всі поділяють віру прихильників соціального розвитку у прогрес. Попри технологічний прогрес та істотне покращення соціальних умов, багато науковців кинули виклик ідеї про те, що західне суспільство переживає неухильний прогрес. Одним із перших сучасних мислителів, який став систематично піддавати сумніву ідею прогресу, був французький соціальний філософ Дж. Сорель, який розкритикував уявлення про те, що західне суспільство покращилося або що воно може бути покращеним через природні процеси соціальної зміни.

Іншими відомим критиком був історик О. Шпенглер, який у своїй праці “Занепад Заходу” [1] стверджував, що, будучи далекими від прогресу до вищого рівня цивілізації, індустріальні країни регресують, перетворюючись на держави занепаду.

Схожої думки дотримувалися представники франкфуртської школи, такі як Т. Адорно і Г. Горкгаймер [3]. Вони висловили сумнів у тому, що західні капіталістичні суспільства досягли високого рівня прогресу, вельми песимістично оцінюючи соціально-політичну ситуацію в західних країнах. Інші автори стверджували, що життєві умови в країнах третього світу погіршуються через

розповсюдження глобального капіталізму. Узагалі, такий песимізм властивий працям багатьох авторів другої половини ХХ ст., котрі пишуть про соціальну політику. І тоді як багато дослідників стверджували, що західні держави загального благополуччя демонструють високий рівень соціального забезпечення, існувала і достатня кількість критиків даної тези, які стверджували, що “держави загального добробуту” мають кризу головних пропорцій [8; 17; 22].

Відомий американський політолог Г. Німейер у своїй статті “Це жахливе сторіччя” [19] висловив увесь той відчай і песимізм, які характеризували роздуми деяких соціологів. Г. Німейер описав ХХ ст. як одне з найгірших в історії людства. Не дивлячись на зусилля прибічників прогресу, він вважає, що це сторіччя як ніяке інше характеризується руйнівними війнами, розповсюдженням репресивних ідеологій і тоталітарних форм правління і що саме в ХХ ст. можна спостерігати повніше поневолення людського духу, ніж будь-коли раніше. К. Леш, інший американський автор, критикував саму ідею просування, вважаючи її породженням наївного оптимізму американського середнього класу, який не в змозі бачити, якою мірою “прогрес” призводить до масового забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів і руйнування екологічної рівноваги [12].

Поза сумнівом, у чомусь супротивники прогресивного розуміння розвитку людства мають рацію. Не можна заперечувати той факт, що зараз ми маємо справу з багатьма глобальними проблемами, яких не існувало раніше. Проте неможливо погодитися з тим, що історія людства в останні сто років була регресивною. Дійсно, сучасні соціальні держави переживають певну кризу, про що багато говорять і пишуть. Але не можна відкинути й ті позитивні соціальні зміни, які відбулися в багатьох країнах завдяки соціальному, економічному і політичному прогресу. А в разі реалізації забезпечення ефективного соціального розвитку слід очікувати на ще більшу кількість подібних позитивних змін, підвищення соціального благополуччя людей у цілому.

Наступним аспектом соціального розвитку є принцип *інтервенціонізму*. Мабуть, усі сучасні соціальні мислителі дотримуються погляду, що суспільства можуть покращуватися через певні спрямовані дії. Дана точка зору бере свої витoki з утопічних теорій і концепцій “керованої” або запланованої зміни, яку обстоювали на початку ХХ ст. такі соціологи, як Л. Уорд, Л. Хобхаус і Ч. Норт. Розповсюдженню зазначеної точки зору також сприяли роботи таких економістів, як Т. Веблен і Дж. М. Кейнс, які вважали, що ефективне планування може сприяти широкомасштабному підвищенню соціального добробуту.

Дослідники соціального розвитку відкидають ідею, що соціальні вдосконалення відбуваються у природний спосіб у результаті функціонування ринку або під впливом “неминучих” історичних сил. Замість цього вони вважають, що є необхідними організовані зусилля, щоб забезпечити підвищення соціального благополуччя. Процес соціального розвитку спрямовується людьми, які реалізують певні плани і стратегії, сприяючи досягненню цілей соціального розвитку.

Слід зазначити і те, що, хоча в більшості країн інтервенціоністські ідеї поступово приймалися і реалізовувалися, особливо протягом ХХ ст., далеко не всіма вони сприймалися. Ще в ХІХ ст. проти інтервенціонізму різко виступили Г. Спенсер і У. Саммер, а також економісти, що представляли неокласичну школу. У ХХ ст.

монетаристи почали обстоювати ідею про те, що державні інтервенції завдають збитку економіці. Як не дивно, ідея про те, що державні інтервенції завдають збитку суспільству, була також підтримана багатьма авторами-марксистами, такими як Б. Уоррен [32], який вважає, що спроби реформаторів, які діють з найкращих міркувань, надавати якісні соціальні послуги з боку держави знаходяться у протиріччі із “законами історії”, сформульованими К. Марксом. Державні інтервенції, стверджує Уоррен, стримують динаміку капіталістичного розвитку, зміцнюють феодальні способи виробництва і затримують революційне перетворення капіталізму на соціалізм.

Деякі критики інтервенціонізму не тільки стверджують, що інтервенції завдають шкоди соціальній системі, але і що вони є аморальними, оскільки вимагають примусу. Одним із найвідоміших прихильників цієї точки зору був Ф. фон Хайек, австрійський економіст, Нобелівський лауреат, який стверджував, що ефективна реалізація урядових планів з розвитку економіки і забезпечення соціального благополуччя вимагає використання державної влади. І хоча наміри тут можуть бути найкращими, у результаті подібне систематичне використання державної влади, що примушує до реалізації розроблених планів, призводить до зменшення свободи, а з часом і до “кріпацтва” [10].

Ідеї Ф. Хайєка розвинув ще один Нобелівський лауреат М. Фрідман. Він зазначає, що економічні дії можуть мати місце тільки в двох інституційних формах, а саме, за допомогою добровільної співпраці між індивідуумами або під тоталітарним керівництвом держави [8]. Перша з цих форм, на думку М. Фрідмана, і етично краща, і економічно ефективніша, а в суспільствах, які розвивають ринки, щоб здійснювати добровільний обмін товарами і послугами, присутня висока міра особистої свободи та економічного розвитку. Тому М. Фрідман вважає, що свобода й ефективність можуть найкраще бути збереженими, якщо уряди обмежують свою роль підтримкою громадського порядку і забезпеченням антимонопольних заходів. Вони повинні також піклуватися (але на обмеженій основі) про тих, кому ринок не в змозі забезпечити їхні мінімальні соціальні потреби. Втручання поза цими межами, на думку М. Фрідмана, зменшує свободу і перешкоджає економічному зростанню.

Доповнюючи думку про те, що державні інтервенції зменшують свободу, багато критиків обстоювали ту ідею, що окремі люди просто не в змозі направляти розвиток суспільства. Наприклад, Ф. Хайек стверджував, що суспільства складаються з мільйонів людей, які функціонують незалежно одне від одного, і жодний індивідум не може знати все про те, як саме функціонує суспільство, котре складається з цих мільйонів. Кожен індивідум може тільки знати небагато про маленьку частину суспільства, і будь-які спроби направляти його розвиток обов’язково закінчаться множинними помилками. Навіть якщо люди співробітничатимуть одне з одним, для того щоб розробити і реалізувати плани з розвитку суспільства, їхнє обмежене знання все одно перешкоджатиме цьому [10].

Відомий філософ науки К. Поппер дійшов такого ж висновку, але його аргументація є складнішою. К. Поппер вважає, що всі спроби планувати суспільний розвиток ґрунтуються на утопічному баченні, а всі планувальники є утопістами в своєму бажанні змінити суспільство, що існує, щоб створити майбутнє прекрасне суспільство. Проте, оскільки фактично неможливо передбачити майбутнє, у них

немає жодної гарантії, що їхнє бачення майбутнього буде досягнутим, тому вони прагнуть змусити їхнє бачення майбутнього здійснитися. Але, зазвичай, здійснювані спроби викликати зміни в суспільстві поступово змінюють їхнє бачення. Подібне, наприклад, трапилося в комуністичних суспільствах, де утопічне бачення досягнення соціалізму супроводжувалося в реальності утисками, насильством, придушенням свобод та іншими подібними речами. У зв'язку з цим К. Поппер вважає, що всі спроби планово поліпшити суспільство приречено на невдачу. Замість цього К. Поппер віддає перевагу тому, що він називає “поступовим” підходом до соціальних змін, яким не управляють недосяжні утопічні бачення і який не заперечеє принципи “відкритого суспільства” [24].

Між тим, варто зазначити, що суб'єктами соціального розвитку в сучасному світі можуть виступати самі громадяни, територіальні громади, або навіть суспільство в цілому. У сучасних умовах соціальні процеси є полісуб'єктивними, а отже, успіх соціального розвитку залежить від рівня та характеру залучення до реалізації змін усіх соціальних акторів на рівні відповідної території (місто, регіон, країна).

Наступним аспектом соціального розвитку є його нерозривний зв'язок з економічними процесами. Відносно цього аспекту також існують різні точки зору дослідників, які часто є суперечливими.

Слід зазначити, що в літературі з державного управління велика частина обговорення з економічних аспектів обмежується виявленням і розглядом відмінностей між соціальною й економічною політикою або має справу з визначенням економічного впливу соціальних програм, які реалізують те, що Р. Тітмус назвав “професійним добробутом” [28].

Р. Тітмус, мабуть, більше за інших авторів писав на дану тему. Наприклад, в одній із праць [27] він критикував припущення про те, що безперервне економічне зростання саме по собі знищить бідність і принесе процвітання всім. В іншій своїй роботі, написаній для уряду Маврикія [29], він зосередив увагу на тому, щоб пропозиції з поліпшення системи соціального забезпечення острова були сумісні з економічними реаліями. Проте найбільше до оцінки взаємозв'язку між соціальною й економічною політикою Р. Тітмус наближається в аналізі моделей соціальної політики [Там само]. Під час аналізу моделі “успіх – ефективність” він робить висновок про те, що певні соціальні програми безпосередньо впливають на ефективну зайнятість і продуктивність праці. Р. Тітмус відзначає, що в СРСР розмір пенсій за віком й інших соціальних виплат часто варіював залежно від трудового стажу, посади й успіхів у роботі. Проте замість того, щоб позитивно оцінити цей зв'язок, Р. Тітмус розкритикував способи реалізації даного підходу, які, на його думку, лише збільшували соціальну нерівність.

Він також виступав з критикою думки про те, що соціальна політика повинна функціонувати, щоб слугувати економічним інтересам. Ця “модель служниці”, яка зводила соціальне забезпечення до статусу доповнення до економіки, “ображала” його прихильність інституційному підходу, який наголошував на тому, що перерозподіл ресурсів здатний зменшувати соціальну нерівність і сприяти соціальній солідарності.

Певний час погляди Р. Тітмуса лідирували у визначенні взаємозв'язку між

соціальним забезпеченням і економічним розвитком. Проте, оскільки в 1980-х рр. у багатьох країнах реалізація програм соціального забезпечення почала зазнавати труднощів унаслідок економічного спаду, структурного безробіття й інших подібних проблем, деякі експерти з соціальної політики, такі як Д. Пішо, закликали до впровадження нових підходів, які дозволяють забезпечити безпосередній взаємозв'язок соціальної й економічної сфер [23]. Окрім цього, економічна проблематика ставала помітнішою в дебатах щодо соціальної політики у міру того, як усе більше економістів залучалися до дослідження проблем соціальної політики, активно займаючись оцінкою соціальних послуг, розраховуючи витрати соціальних програм і економічну ефективність соціальних інвестицій.

Усе це сприяло поступовому збільшенню уваги до соціального розвитку. Вельми вагомим аргументом на користь цього стали успішні реформи країн, що розвиваються, в яких здійснювалися інтегровані соціальні й економічні зміни. Ці реформи в певному сенсі позитивно відповіли на питання про те, чи дійсно цілеспрямована реалізація інтегрованих соціальних і економічних стратегій збільшує благополуччя населення. Це питання було пов'язано з наявністю, як наголошувалося вище, достатньо великої кількості супротивників державного інтервенціонізму, які заперечують подібну можливість. Але практичні реформи вплинули і на наукову думку, і багато відомих економістів почали підтримувати думку, що розумне втручання органів влади в економічну і соціальну сферу не тільки підвищує стандарти життя, але і збільшує ефективність економіки.

Наприклад, Н. Бірдсал в одній зі своїх праць на конкретних прикладах показала, що інвестиції в соціальні програми приносять реальні повернення і сприяють економічному розвитку [6]. На основі докладного аналізу вона дійшла висновку про те, що “вкладення в соціальний розвиток забезпечує хорошу економію” [Там само, с. 19].

Згадані реформи дали відповідь і на питання про те, яким чином краще за все здійснювати інтеграцію соціальних і економічних політик і програм. Для цього необхідно вирішити спільно три завдання: 1) створити організаційні структури, які сприятимуть даній інтеграції; 2) розробити економічну політику, яка сприяє підвищенню соціального благополуччя; 3) реалізувати стратегії соціального розвитку, які мобілізують людський і соціальний капітал і залучають людей до виробничої активності, що сприяє економічному розвитку.

Отже, аналіз наукових досліджень представників різних наукових шкіл дозволив зазначити, що соціальний розвиток являє собою процес керованих соціальних змін і спрямовується не тільки на задоволення наявних потреб людей, але й на підвищення благополуччя населення певної території в перспективі. При цьому соціальний розвиток має бути інтервенціоністським, нерозривно пов'язаним з економічним розвитком, а також реалізовуватися через різні стратегії, метою яких є задоволення потреб та розширення соціальних можливостей певних макрогруп (мешканці міст, регіонів, країни тощо). Практичні рекомендації щодо управління соціальним розвитком на різних територіальних рівнях стануть предметом наших подальших розвідок.

Література:

1. *Сандига О. І.* Інноваційний потенціал соціального розвитку (філософський

- аналіз) : автореф. дис. ... к.філос.н. : спец. 09.00.03 / О. І. Сандига ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; НАН України. – К., 2004. – 18 с.
2. *Шпенглер О.* Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Логос, 1998. – 214 с.
  3. *Adorno T.* Horkheimer M. Dialectic of Enlightenment / T. Adorno. – L. : Allen Lane, 1964. – 389 p.
  4. *Alinsky S.* Rules for Radicals / S. Alinsky. – N.-Y. : Random House, 2001. – 179 p.
  5. *Apthorpe R.* People, Planning and Development Studies / R. Apthorpe. – L. : Frank Cass, 2000. – 410 p.
  6. *Birdsall N.* Social Development is Economic Development / N. Birdsall. – Washington, DC : World Bank, 1993. – 223 p.
  7. *Frank A. G.* Latin America: Underdevelopment or Revolution? / A. G. Frank. – N.-Y. : Monthly Review Press, 1989. – 132 p.
  8. *Friedman M.* Free to Choose / M. Friedman. – L. : Seeker & Warburg, 1980. – 292 p.
  9. *Habermas J.* Legitimation Crisis / J. Habermas. – L. : Heinemann, 1976. – 372 p.
  10. *Hayek F. von.* The Road to Serfdom / F. von. Hayek. – L. : Routledge & Kegan Paul, 1944. – 275 p.
  11. *Kitching G.* Development and Underdevelopment in Historical Perspective / G. Kitching. – L. : Methuen, 2005. – 368 p.
  12. *Lasch C.* The True and Only Heaven: Progress and its Critics / C. Lasch. – N.-Y. : Norton. 2001. – 286 p.
  13. *Lindblom C. E.* The Science of Muddling Through / C. E. Lindblom // Public Administration. – 1985. – № 19 (2). – P. 79–99.
  14. *Lipton M.* Why Poor People Stay Poor / M. Lipton // A Study of Urban Bias in World Development. – L. : Temple Smith, 1977. – 348 p.
  15. *Lusk Mark* Social Development and the State in Latin America: A New Approach // Social Development Issues. – 1992. – № 14 (1). – P. 10–21.
  16. *Midgley J.* Social Security, Inequality and the Third World / J. Midgley. – N.-Y. : John Wiley & Sons, 1984. – 263 p.
  17. *Mishra R.* The Welfare State in Crisis / R. Mishra. – Brighton : Wheatsheaf, 2004. – 313 p.
  18. *Myrdal G.* The Challenge of World Poverty / G. Myrdal. – Harmondsworth: Penguin Books, 1970. – 374 p.
  19. *Niemeyer G.* This Terrible Century / G. Niemeyer // The Intercollegiate Review. – 1993. – № 29(1). – P. 3–10.
  20. *Nisbet R.* History of the Idea of Progress / R. Nisbet. – N.-Y. : Basic Books, 2006. – 425 p.
  21. *Nurkse R.* Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries / R. Nisbet. – L. : Oxford University Press, 1953. – 283 p.
  22. *O'Connor J.* The Fiscal Crisis of the State / J. O'Connor. – N.-Y. : St Martin's Press, 1973. – 281 p.
  23. *Piachaud D.* Social Policy and the Economy / D. Piachaud // Introduction. – L. : Unwin Hyman, 2002. – 411 p.
  24. *Popper K.* The Poverty of Historicism / K. Popper. – London : Routledge & Kegan Paul, 1957. – 243 p.

25. *Seers D.* The Hearing of Development / D. Seers, N. Uphoff, W.F. Ilchman (eds.)// The Political Economy of Development. – Berkeley, CA : University of California Press, 1972. – P. 123–129.

26. *Soto H. de* The Other Path / H. Soto // The Invisible Revolution in the Third World. – N.-Y. : Harper & Row, 1989. – 257 p.

27. *Titmuss R. M.* Commitment to Welfare / R.M. Titmuss. – L. : Allen & Unwin, 1968. – 291 p.

28. *Titmuss R. M.* Essays on the Welfare State / R.M. Titmuss. – L. : Allen & Unwin, 1963. – 412 p.

29. *Titmuss R. M.* Social Policy and Population Growth in Mauritius / R.M. Titmuss, B. Abel-Smith, T. Lynes. – L. : Methuen, 1961. – 194 p.

30. *Titmuss R. M.* Social Policy and Population Growth in Mauritius / R.M. Titmuss, B. Abel-Smith, T. Lynes. – L. : Methuen, 1961. – 194 p.

31. *Titmuss R. M.* Social Policy: An Introduction / R.M. Titmuss. – L. : Allen & Unwin, 1974. – 405 p.

32. *Warren B.* Imperialism / B. Warren // Pioneer of Capitalism. – L. : Verso, 1980. – 344 p.

Надійшла до редколегії 21.03.2011 р.